

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון



האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

כתרי התורה

בעלי המסורה עסקו בקביעת הנוסח המדויק של המקרא: בכתיבה מדויקת של הטקסט – בעיקר בענייני כתיב מלא וכתיב חסר, וכן בקריאתו הנכונה. הם המציאו את סימני הניקוד המסמנים את התנועות ואת סימני הטעמים המורים על מנגינת הקריאה ועל פיסוק המקרא. סימני הניקוד והטעמים, וכן הערות המסורה, לא נכתבו בגופם של ספרי התורה ושל מגילות הנביאים והכתובים, אלא בספרים מסוג חדש – מצחפים.

המצחף הוא ספר שדפיו עשויים עור ("מצחף" הוא מלה ערבית). לצורה זו כמה יתרונות לעומת צורת המגילה המסורתית. יש בה חיסכון, מפני שכל דף כתוב משני צדיו. יתרון נוסף הוא האפשרות לדפדף ולעבור במהירות ממקום למקום, לעומת גלילתה הממושכת של המגילה.

את המקרא בניקודו, בטעמיו ובליוי המסורה בחרו אפוא בעלי המסורה לכתוב במצחפים. המצחפים העתיקים ביותר הידועים כיום הם מן המאה העשירית (ואולי אף קדומים יותר). בשורות הבאות נתאר כמה מהם.

כתר ארס צובה

המפורסם שבמצחפים הוא כתר ארס צובה. הוא כלל את התנ"ך כולו בניקוד ובטעמים. המסרן שבדק והגיה אותו, ניקד אותו ורשם בו את הערות המסורה הוא אהרן בן-ימשה בן-אשר – הידוע שבבעלי המסורה. הספר נכתב בתחילת המאה העשירית בארץ-ישראל – ככל הנראה בטבריה. במאה האחת-עשרה הוקדש הכתר לבית הכנסת של הקראים בירושלים. את זאת אנו למדים מכתובת ההקדשה שנרשמה בסוף הכתר. אחר כך לקחו את הספר הצלבנים, אך הוא כנראה נפדה מידם והגיע לבית הכנסת בפוסטאט שבמצרים, היא קאהיר העתיקה.

בחודש מרחשוון אתצ"ח (1498 למניין שטרות, שנת 1186 לספירה) נתמנה גבאי חדש בבית הכנסת "אל שאמיין" בקאהיר, וקיבל תחת אחריותו את המצחפים שהיו אותה שעה בבית הכנסת. רשימת המצחפים שנערכה אז

נמצאה בגניזה, ונזכרים בה כארבעים מצחפים: רובם של התורה בלבד, אחדים של נביאים או כתובים, ושלושה של המקרא כולו. אחד מהם נקרא "מצחף אלתאג", ונראה שהוא ספרו של בן-אשר שהזכרנו. השם "כתר" (בערבית "תאג") היה תחילה שמו של הספר הזה בלבד. לימים התפשט הכינוי "כתר", וגם ספרים אחרים מסוגו של הכתר, כלומר מצחפים של ספרי מקרא בניקוד ובטעמים, נתכנו "כתרים". תחילה נפוץ כינוי זה בתימן, ואחר כך גם בארצות אחרות (הכינוי "כתר" יכול לשמש אפוא לכל מצחף של המקרא, ובמשמעות זו נשתמש בו בהמשך הדברים).

בכך לא תמו עלילות ספרו של בן-אשר. במצרים ישב באותה שעה הרמב"ם, והוא נטל את הספר בעל הסמכות הזה, וכתב על-פיו ספר תורה. מאוחר יותר העתיק הרמב"ם את רשימת פרשיות התורה ואת צורת השירות (שירת הים ושירת האזינו) מתוך הכתר אל ספרו **משנה תורה**. בכך הפכה מסורת הפרשיות של הכתר לנחלת כלל ישראל, וכיום כל ספרי התורה נכתבים על-פי מסורת זו.

אחר כך הועבר הכתר לארם צובה, היא העיר חלב שבסוריה, ונשמר בקהילה זו מאות שנים. מכאן גם שמו היום: "כתר ארם צובה".

עם הכרזת האו"ם על הקמת מדינת ישראל (בשנת 1947) פרצו פרעות בעיר חלב, וכתר התורה נפגע. החלק שנותר ממנו הועבר בחירוף נפש לארץ-ישראל, ומאז הוא נמצא בירושלים. רובו של הכתר ניצל, אך כמעט כל חלק התורה שבו חסר. במחקר מקיף של כמה חוקרים נתגלתה מידת הדיוק הרבה המאפיינת את הכתר, והמקנה למסורתו עדיפות על פני מסורות אחרות. ניסיונות רבים נעשו להציל חלקים נוספים מן הכתר או לשחזרם על-פי צילומים או עדויות היסטוריות אחרות.

לא נעסוק כאן בפרטי המסורה, הניקוד והטעמים של כתר ארם צובה ושל כתבי-היד הדומים לו. נזכיר רק שני עניינים: הראשון – חטף חיריק – הוא תופעה מיוחדת לכתר ארם צובה. העניין השני קשור בטעמי המקרא ובשינויים שחלו בסימונם בתקופה מאוחרת, והוא: צורתם של הטעמים תלישא גדולה ותלישא קטנה.

נפתח בחטף-חיריק. זהו סימן ניקוד נדיר, המופיע חמש פעמים בחלקים שנשתיירו מכתר ארם צובה, וקשור לדרך הקריאה של שווא לפני אות גרונית. שלא כשאר החטפים – חטף-פתח, חטף-קמץ וחטף-סגול – סימן זה כמעט אינו מצוי במקורות אחרים. דוגמה: בתהלים יד, א מופיעות המלים

"הַשְּׁחִיתוּ הַתְּעִיבוּ". תחת האות שי"ן במלה "השחיתו" ותחת האות תי"ו במלה "התעיבו" מנוקד בכתר ארם צובה חטף-חיריק (כלומר שווא שמשמאלו חיריק: הַשְּׁחִיתוּ הַתְּעִיבוּ), ומשמעות הסימון היא, שיש לקרוא את השווא בתנועת i, כעין חיריק קצר.

אשר לתלישא גדולה ותלישא קטנה: אלה הם שני טעמים שונים, וסימנם בכתב-ידיד הוא עיגול מעל המלה. ההבדלה בין שתי התלישות נעשית על-פי מקום הסימון של סימן הטעם: תלישא גדולה מימין המלה ותלישא קטנה משמאלה (כגון: וְקָצִיר – בראשית ה, כב; וַתִּהְרֹ – בראשית כא, ב). זו דרכם של כתב-ידיד העתיקים, אולם יש בה חסרון מסוים: על-פי שיטה זו אין כל סימון למקום ההטעמה של המלה (מלעיל או מלרע), שהרי בדרך כלל מקומו של סימן הטעם במלה הוא ההברה המוטעמת. בדפוסים המאוחרים יותר 'שוכלל' סימון התלישא: אם מזדמנת תלישא קטנה (שמקום הסימון שלה הוא בסוף המלה) במלה שטעמה מלעיל – כופלים את סימן הטעם ומסמנים אותו גם בסוף המלה וגם בהברה המוטעמת. גם צורת התלישות נשתנתה: לעיגול המצוי בכתב-ידיד נוסף 'זנב' הפונה ימינה (בתלישא קטנה) או שמאלה (בתלישא גדולה), וההבחנה בין התלישות נעשית קלה יותר (כגון: וְקָצִיר, וַתִּהְרֹ).

כתב-יד לנינגראד

התנ"ך העתיק ביותר הקיים כיום בשלמותו נכתב בשנת 1009. כתב אותו הסופר שמואל בן יעקב. על כך מעיד הקולופון (הכתובת) שבסופו: "זה המחזור מקרא שלם נכתב ונגמר בנקודות ובמוסרות ומוגה יפה במדינת מצרים ונשלם בחדש סיון שלשנת ארבעת אלפים ושבע מאות ושבעים שנה לבריאית עולם".

מסורתו של כתב-יד לנינגראד קרובה מאוד למסורתו של הכתר, וחוקרים גילו בו סימנים המעידים שהוא תוקן במקומות רבים כדי להתאימו לשיטתה של אסכולת בן-אשר. בשל תכונות אלו בחרו בו כמה חוקרים כבסיס למהדורה מודפסת של המקרא על-פי המסורה. בעלי מהדורות אחרות בחרו בכתר ארם צובה, בטענה שמסורתו משובחת עוד יותר ממסורת כתב-יד לנינגראד. אולם לשם הכנת מהדורה כזאת דרוש כתב-יד נוסף (כגון כתב-יד לנינגראד) כדי להשלים על-פיו את המקומות החסרים כיום בכתר.

וכיצד הגיע כתב־יד חשוב זה ממצרים (שבה נכתב) לעיר לנינגראד? באמצע המאה התשע־עשרה עבר ברחבי ארצות המזרח נוסע קראי ושמו פירקוביץ'. הוא היה גם אספן ספרים וחוקר. בדרכים מדרכים שונות הצליח להשיג עשרות כתב־ידי חשובים ולהביאם עמו לרוסיה. בין שאר הארצות עבר במצרים – לפני שהתפרסם ברבים עניין הגניזה בקאהיר – והצליח להשיג את כתב־היד החשוב הזה מבית הכנסת העתיק בקאהיר או מסביבתו. החוקרים טענו שפירקוביץ' נהג לזייף את כתב־היד שאסף, כדי להתאימם להשקפותיו על עדת הקראים. ואולם הכול מודים שאוסף הכתבים שברשותו הוא בעל חשיבות עצומה.

כמה מכתב־היד שאסף פירקוביץ' נותרו עלומים עד היום, כי תצלומיהם לא הועברו לארץ; רק לאחרונה ניתנה רשות לחוקרים ישראלים לעיין בכמה כתב־ידי חשובים מאוסף זה. אולם תצלומו של כתב־יד לנינגראד שאנו עוסקים בו הועבר לארץ כבר לפני למעלה מארבעים שנה, ועמד לרשות החוקרים.

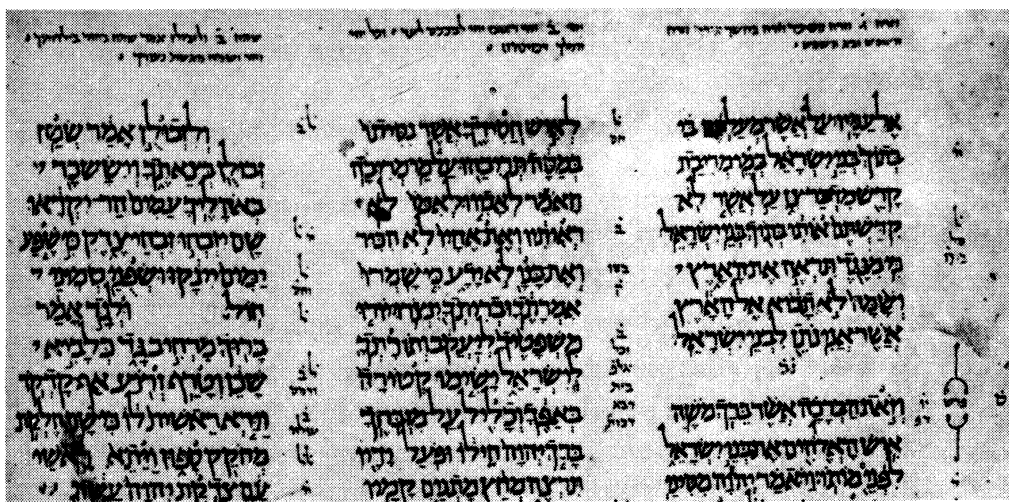
והרי קטע קצר מפרקי "דקדוק המסורה" שבסוף כתב־יד לנינגראד. הקטע עוסק בסימני הניקוד, ובתנועות שהם מסמנים, התנועות נמשלות למלכים, וצאן מרעיתם הלוא הן עשרים ושתיים אותיות האלף־בית: "שבע נקודות. למאד כבדות [=חשובות, מכובדות]. מקרא מלמדות. וחכמות מגידות... ראשונה היא קמצה [=קמץ]. בפה היא קבוצה. ושניה היא פתחה [=פתח]. מגדת נכוחה... [וכך מתפרטות כל שאר התנועות, אם כי לא בשמות המוכרים לנו כיום] והם שבעה מלכים. בעשרים ושתיים מומלכים. ובכולם הם ערוכים. והכל להם ערוכים. כמאמר מלך מלכים".

תוכן הכתרים ועיטוריהם

"בבית הכנסת הגדולה של ארם צובא בכניסת המערה, יש ארגז אחד אשר מונחים בו כתרה של תורה... ויש שם שלשה חומשים כתובים עלי קלף, ואחד מהם כתוב בו גם התרגום על כל פסוק, והכתב שלו נפלא, והשני כתב פשוט, וכולם נכתבים בציצים ופרחים, ומוזהבין בראשיתן וסופן, ובין כל ספר ומגילה. והמסורות על הגליונות במיני צבעונים וכעין מקלעת ושרשרות עגולים וכדורים".

בתיאור זה, שנכתב לפני למעלה ממאה שנה, מביע אחד מרבני חלב את התפעלותו מן החומשים העתיקים שהיו בעירו. אפשר ללמוד מן הדברים על

גיוונם של הכתרים ועל סוגיהם. היו שהכילו תנ"ך שלם (כדוגמת כתר ארם צובה וכתב-יד לנינגראד שתוארו לעיל), והיו שהכילו רק אחד משלושת חלקיו של המקרא; היו חומשים של תורה שנכתב בהם גם תרגום אונקלוס לאחר כל פסוק, ובתקופה מאוחרת יותר כללו הכתרים גם פירושים למקרא, כדוגמת פירוש רש"י. גם בדרך הכתיבה של הערות המסורה חל שינוי: בכתבי-היד הקדומים המסורה נכתבת בהערות קצרות בין העמודות ("מסורה קטנה") ובהערות מפורטות יותר במספר שורות בראש העמוד ובתחתיתו ("מסורה גדולה"). במשך הדורות החלו סופרים אומנים לכתוב את האותיות הזעירות של המסורה הגדולה בצורות גאומטריות מיוחדות: עיגולים, פרחים, ציורים זעירים וכדומה. מבחינה אסתטית יש פה שכלול, אולם מבחינה אחרת זוהי נסיגה: בדרך-כלל מי שכתב את המסורה כקישוט, לא ראה בה מערכת כללים מחייבת, שיש להתאים אליה את הטקסט בכל מקום בתנ"ך. וכך נוצרו כתבי-יד שלא היו מדויקים במסורת הכתיב שלהם, אף שהכילו הערות מסורה רבות. בשנים האחרונות, עם התפתחות טכניקות הצילום וההדפסה, מתרבות והולכות הדפסות של כתבי-יד יפים ומפוארים, וכל אדם יכול ליהנות מיופיים ולהתרשם מן המאמץ שנעשה לעטרם ולייפותם, כראוי לכתב-יד חשובים ובעלי יוקרה.



קטע מכתר ארם צובה (סוף ספר דברים)
המסורה הקטנה בין העמודות והמסורה הגדולה בראש העמוד.

אף בבית הספרים הלאומי בירושלים נמצאים כיום כמה כתרים חשובים ביותר. כדאי להזכיר את כתב־יד ששון של התורה, המכונה גם "כתר דמשק" על שום שהיה במשך שנים רבות בקהילה זו. זהו כתב־יד גדול ומפואר המכיל את כל התורה, ומסורתו בעלת חשיבות גדולה. מבחינת הכתיב, למשל, מסורתו עדיפה מזו של כתב־יד לניגראד (אך לא מזו של כתר ארם צובה). כן מצוי כתר שהיה בבית הכנסת של הקראים בירושלים, וכתב־יד נוסף – קטן ממדים אך מיוחד ביופיו – המכיל רק את פרשת "שלח לך" מספר במדבר.



תחילת פרשת "שלח לך" (במדבר יג, א-ה) – בשוליים הערות המסורה.
מצרים, 1106 (הספרייה הלאומית, ירושלים)

כתרים הקרובים לכתר ארם צובה וכתרים שמסורתם שונה

בספרו על כתר ארם צובה מונה ישראל ייבין כעשרים כתב־יד הקרובים במסורתם לכתר ארם צובה. קרבה זו קשורה בזמן כתיבתם (המאה העשירית והאחת־עשרה), בכתיבם, ובשיטות הניקוד והטעמים. זה לא כבר קבע ייבין לגבי שני כתב־יד, שהם קרובים מאוד לכתר ארם צובה. אמת המידה שנקבעה פה היא אפוא דרגת הקרבה אל המסורת המופתית שנקבעה באסכולת המסרנים של בני משפחת בן־אשר.

כתב־יד אחרים לא הצליחו להגיע לדרגה כה גבוהה של התאמה למסורת המופתית. אולם בקרב החוקרים יש המתעניינים בכתב־יד כאלה דווקא. מסורות הלשון והקריאה המשתקפות בהם הן בעלות ערך מחקרי רב, ויש שמתגלות בהם מסורות עתיקות ביותר, שנדחו מן המסורת המופתית ומצאו דרכן אל כתב־יד יוקרתיים פחות. בדיקת המאפיינים של מגוון כתב־היד של המקרא ותיאורם מבחינה לשונית ומבחינת מסורות הנוסח המשוקעות בהם הם עניין לשנות מחקר רבות.

מבחר ביבליוגרפי: ישראל ייבין, **מבוא למסורה הסברנית**, הוצאת אקדמון, ירושלים תשמ"ג • אמנון שמוש, **הכתר – סיפורו של כתר ארם צובה**, הוצאת מכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ז • **מחקרים בכתר ארם צובה**, כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית א, ירושלים תש"ך • Paul Kahle, *Masoreten des Westens*, Stuttgart 1927.